

Zelovski tip lule – autohtoni hrvatski proizvod

- Nakon završetka Morejskog rata u selo Zelovo, 15 km SZ od Sinja, dolaze emigranti iz Bosne i Hercegovine koji počinju s proizvodnjom glinene lule. Ta će lula zbog svoje originalnosti biti svrstana u jednu od četiri inačice tzv. lule istočnog tipa. Naglasak na taj proizvod stavio je Muzej Cetinske krajine – Sinj prilikom postavljanja izložbe *Lule i početci duhanske industrije u Cetinskoj krajini*, u trajanju od 1. kolovoza do 30. listopada 2013. godine.

Ključne riječi: glinene lule, lule, Zelovo

UVOD

Lule su dugo vremena bile zanemarivani nalazi arheoloških istraživanja te su se držale predmetom etnografije/etnologije. Iako je u svijetu interes za lule počeo već prije, u Hrvatskoj do nedavno nije bilo osobitog interesa za taj dio novovjeke arheologije. Prve obrade lula imamo u etnološkim istraživanjima Božidara Širole (Širola 1934: 27-37). Detaljnije o lulama, s arheološkog pogleda, piše Zdenko Brusić (Brusić 1934: 473-490) te u novije vrijeme Luka Bekić (Bekić 2000: 249-279; 2001: 44-49), Karla Gusar (Gusar 2008: 135-153; 2009: 213-222), Branka Milošević i Nikolina Topić (Milošević-Topić 2011: 297-328) te Elvin Zejnilhodžić (Zejnilhodžić 2012: 163-191). Veliki prilog znanstvenoj popularizaciji toga interesantnog predmeta dale su i nedavne izložbe s tom temom.¹ Ovaj se članak i naslanja na katalog izložbe postavljene u Muzeju Cetinske krajine – Sinj. U njemu se pokušavaju dati odgovori na pitanja nastanka, razvoja, datacije i tipizacije zelovske lule te proširiti vidike u proučavanju toga jedinstvenog, hrvatskog proizvoda.

1 *Lule i početci duhanske industrije u Cetinskoj krajini*, autorice Daria Brković i Danijela Petričević, Muzej Cetinske krajine – Sinj, kolovoz 2013. *O duvanu i lulama*, autorica Tatjana Kolak, Muzej Like Gospić, studeni 2013. *Dim-priča o duhanu*, autorica Marija Živković, Etnografski muzej u Zagrebu, siječanj 2015.

POVIJESNI KONTEKST

Iz tzv. Morejskog rata (1684. – 1699.) između Svete lige i Osmanskog Carstva Mletačka Republika i Cetinska krajina izašli su kao pobjednici. Naime, opći providur Girolamo Cornaro uspijeva 1686. godine osloboditi Sinj i njegovu neposrednu okolicu. Mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine utvrđena je tzv. *nova stečevina (acquisto nuovo)*. Granica, tzv. *Linea Grimani*, nazvana po generalnom providuru Francescu Grimaniu, širi se u unutrašnjost na liniju Potravlje – Hrvace – Mrgude – Jasensko – Glavice – Mandačeva glavica – Turjaci – Trilj u korist Mletačke Republike (Vrgoč 2010: 48). Došavši na taj teritorij, Mlečani su ponajprije trebali riješiti problem manjka stanovništva. Pred naletom Osmanlija starosjedilačko stanovništvo se raselilo dok se novopridošlo muslimansko, oslobođenjem Sinja, povuklo prema Bosni. Taj problem Mlečani su uspjeli riješiti doseljavanjem kršćanskog stanovništva iz susjednih područja Osmanskog carstva, današnje Bosne i Hercegovine. Nije bilo osobitih poteškoća u toj realizaciji s obzirom da je ondje bila kaotična situacija. Osmanske su vlasti povećale državne i ratne namete, a pljačka, glad i kuga uzrokovali su pobune nemuslimanskog življa, koje su poticale mletačke vlasti. Primjer mletačkog huškanja vidimo u *bujrultiji* (naredbi) bosanskog vezira jajačkom kapetanu Ibrahimagi u kojoj stoji da je zadarski zapovjednik poslao svog čovjeka u Zmijan s ciljem da on pobuni pograničnu raj (Sokolović 1943: 19).

Prilikom tih migracija, povećan je i broj stanovnika sela Zelovo, smještenog na sjeveroistočnim obroncima Svilaje, koje se nalazilo na samoj Liniji Grimani.² Bedemi zelovske tzv. Jukića gradine, koja se datira u ilirsko doba, pojačani su te je gradina adaptirana za potrebe mletačke stražarnice. Za iste potrebe služilo je i brdo Busovača, jugozapadno od sela.

U tzv. Malom mletačko-austrijsko-turskom ratu (1716. – 1718.) Mletačka Republika širi teritorij na istoku te dobiva tzv. *najnoviju stečevinu (acquisto novissimo)*. Granica, tzv. *Linea Mocenigo* nazvana po generalnom providuru Alvisu Mocenigu, prema Osmanskom Carstvu pomiče se na današnju granicu s Bosnom i Hercegovinom. Time nestaje potreba za mletačkim stražarnicama u Zelovu, ostatci kojih su još vidljivi, te se one napuštaju u vojnom smislu.

Iz katastarskog popisa za godinu 1709. razvidno je da su u selu Zelovu nastanjene obitelji prezimena Delaš, Domazet i Jukić. Obitelji s prezimenom Delaš dolaze iz Livna, a obitelji s prezimenom Domazet iz Mostarskog blata. Obitelji prezimena Jukić dolaze nešto prije ili su bili starosjedioci. Naime, prezime Jukić spominje se nešto ranije od dolaska Domazeta i Delaša. Harambaša Šimun Jukić dobio je 1693. godine 40 kanapa³ zemlje i kulu s bunarom (tzv. Jukića gradina), a 3. lipnja godine 1698. generalni providur Dalmacije Alvis Mocenigo te mu je posjede i potvrdio (Soldo 1989: 114).

2 Riječ je o sinjskom Zelovu, a ne sutinskom, koje se nalazi na jugoistočnim obroncima planine Svilaje prema Muću.

3 Kanap – zemljišna mjera; 1 kanap iznosi oko 4000 m².

ZELOVO I PROIZVODNJA LULA

Dolaskom na novi teritorij Zelovljani se počinju baviti proizvodnjom glinenih lula. S pušenjem duhana u lulama te samom proizvodnjom glinenih lula novopridošlo se zelovsko stanovništvo susrelo već u svojoj bivšoj domovini, današnjoj Bosni i Hercegovini, preko lule turskog tipa. Nakon doseljenja u Zelovo stanovnici pokušavaju imitirati proizvodnju turske lule, ali u tome nisu bili u potpunosti uspješni. Razlog tomu, vjerojatno, leži u činjenici što su u Osmanskom Carstvu obrtnici, pa tako i lulari, većinom bili muslimani. Iako kršćanima nije bilo zabranjeno baviti se obrtništvom, ono im je raznim propisima bilo otežano tako da su se kršćani više nalazili u agrarnim djelatnostima ili marginaliziranim gradskim zanimanjima (Jurin-Starčević 2006: 142). Stoga ne čudi da je novopridošlim stanovnicima Zelova, koji su bili kršćani, proces proizvodnje bio relativno nepoznat. U pokušaju imitiranja izrade turske lule naposljetku su kreirali svoj vlastiti izričaj i time stvorili posebnu inačicu lule istočnog tipa. Upravo ta originalna manufaktura postat će glavni izvor prihoda stanovnika sinjskoga Zelova u 19. st. i prvoy polovici 20. stoljeća (Sl. 1/str. 178).

No, početci proizvodnje čini se sežu u prvu polovicu 18. stoljeća, tj. u vrijeme neposredno nakon dolaska na novi teritorij. Tu tvrdnju možda najbolje potvrđuje materijal s arheoloških istraživanja na utvrđi Nutjak, nedaleko od Trilja (Tabak-Petričević-Alduk 2010: 435). Naime, taj se materijal datira najkasnije u sredinu 18. stoljeća,⁴ a među nalazima je i lula zelovskog tipa. Utvrda Nutjak napuštena je sredinom 18. stoljeća i nije se više koristila. Stratešku funkciju preuzima manja mletačka utvrda, tzv. *Guardia*, smještena u današnjem selu Gardunu, iznad Trilja. Na Gardunu je, također, pronađena manja količina lula zelovskog tipa (Bekić 2000: 258).

Na sinjskom Gradu pronađen je samo jedan ulomak tuljca lule zelovskog tipa.⁵ Riječ je o luli čiji je tuljac ukrašen plastičnom cik-cak linijom. Na prstenu tuljca je utor s ostatcima žice sustava za zatvaranje čašice. Ulomak se datira u 19. stoljeće.⁶

Na lokalitetu Kvartiri – Alkarski dvori u Sinju nađeno je nekoliko lula zelovskog tipa, tzv. *delašica*, s mrežastim motivom, koje se datiraju u 19. stoljeće.⁷

Ostali nalazi lula u Muzeju Cetinske krajine – Sinj su iz rijeke Cetine i Rumina.

Osim u Cetinskoj krajini, zelovske, glinene lule nalaze se na lokalitetima od Zadra (Gusar 2008: 146), Splita do Dubrovnika (Gusar 2009: 216).

4 Istu dataciju potvrdio je i materijal nađen prilikom istraživanja Nutjaka u arheološkim kampanjama 2010. i 2011. godine. Na informacijama zahvaljujem ravnateljici Muzeja triljskoga kraja Angeli Tabak. Materijal iz tih kampanja nije objavljen.

5 Muzej Cetinske krajine – Sinj (inv. oznaka MCK-7621).

6 Zaštitna arheološka istraživanja provodio je Muzej Cetinske krajine u Sinju od godine 2004., u sklopu projekta Program očuvanja i obnove zidina sinjske tvrđave. Librenjak-Čerina-Župić 2005: 393-396; Librenjak-Čerina 2006: 432-433; Librenjak-Brković-Čerina 2009: 585-587; Librenjak-Čerina 2010: 619-621.

7 Zaštitna arheološka istraživanja provodio je Muzej Cetinske krajine u Sinju 2007. i 2008. godine. Librenjak 2007: 484-488; Librenjak 2008: 23-28.

Također, lule su, krajem 19. stoljeća, nalazile tržište i u Trstu preko uličnih prodavača iz Zelova i Imotskog.⁸

Proizvodnja lula u Zelovu bila je u 19. stoljeću izrazito intenzivna jer je bila dosta unosna. Tim su se obiteljskim obrtom bavile određene obitelji iz svakog zelovskog zaselka. U zaselku Delašima bila je to obitelj Ivana Delaša, u zaselku Domazetima obitelji Stipana i Marka Domazeta te u zaselku Jukićima obitelji Ante, Stipana i Jure Jukića. Ne postoje pouzdani podatci o tome koja je obitelj prva započela s proizvodnjom. Možda se odgovor na to pitanje može povezati s imenom osnovnog tipa zelovske lule, *delašica*, koju proizvode sve navedene obitelji. U prilog tomu moguće je uzeti i podrijetlo obitelji Delaš koja, kako je već navedeno, dolazi iz okolice Livna. Livno je jedini grad u bližoj okolici koji je imao sve karakteristike *šehera*, iako je formalno bio *kasaba*. To je grad izrazito obrtničko-trgovačkog karaktera gdje su se Delaši mogli vrlo rano upoznati s proizvodnjom turskih lula. Jukiće bi trebalo izbaciti iz te kombinacije zbog toga što su to starosjedinci koji se bave zemljoradnjom.⁹ Domazeti, pak, dolaze iz Mostarskog blata, tj. s prostora koji je također agrarnog karaktera.

TIPOLOGIJA LULA

Europske glinene lule oblikom dijelimo na istočni i zapadni tip. Zapadni tip je izrađen iz jednog dijela, a sastoji se od male čašice i dugog tuljca. Osim oblikom lule tog tipa ističu se i materijalom izrade, tj. bijelom glinom (Robinson 1985: 153).

Istočni tip lule izrađen je većinom od crvenkaste gline. Lule tog tipa sastoje se od čašice, tuljca i usnika. Postoje četiri inačice toga tipa: talijanski, austrougarski, turski i zelovski tip (Gusar 2008: 137).

Zelovska lula usko je vezana uz turski tip *chibouk* lula.¹⁰ Čašica joj je kuglasta i ima jednu veznu rupu s tuljcem. Na vrhu tuljca je žljebasti utor u koji je ulazila bakrena žica sustava za zatvaranje čašice (Crt. 1/str. 180). Gotovo svi tipovi zelovskih lula imaju taj sustav. Obvezno korištenje sustava za zatvaranje čašice u Austriji zakonom je uvedeno godine 1788. zbog prevelikog broja požara (Tonković 2008: 8). Koliko je donošenje te zakonske odredbe imalo veze sa sustavom za zatvaranje na zelovskim lulama teško je reći, budući da je Austrija prisutna u ovim krajevima tek nakon mira u Campoformiju godine 1797. godine. No, u Kulturno-povijesnoj zbirci Muzeja Cetinske krajine u Sinju postoje kalupi za izradu zelovskih lula na kojima nema utora na tuljcu, tj. nema sustava za zatvaranje čašice i tuljca. Pretpostavka je da ti kalupi spadaju među najranije kalupe iz prve polovice 18. stoljeća.¹¹ Možda bi se iz toga mogao izvući zaključak da su najranije lule bile bez sustava za zatvaranje, dok se poslije proizvode isključivo sa sustavom.

8 Prema kazivanju Mirka Domazeta iz Zelova, unuka preprodavača Stipana Domazeta.

9 Prezime Jukić je izvedenica od grčkog *georgius* što znači poljodjelac.

10 I danas se u Cetinskoj krajini za pušenje rabi izraz *čibušenje* ili *čibučenje*.

11 Muzej Cetinske krajine – Sinj (inv. ozn. MCK-EZ-182).

Lula se izrađivala od posebne vrste lokalne gline, tzv. *gnjile*, koja se može naći na obližnjem brdu Busovači. Glina je bila dobre kvalitete i podatna za uporabu. Drobila se u kamenicama (udubljeni kameni blokovi) te miješala s vodom. Tako pripremljena smjesa stavljala se u nauljene mjedene kalupe koji su umetnuti na drvenu podlogu, tzv. *tereže*. Na kalupima su rupice kroz koje se glina nabijala drvenim kolčićima, sve dok ne bi savršeno prionula uz stijenke kalupa. Kalup se stiskao u tzv. *menđule* (Sl. 2/str. 178), drveno pomagalo za stezanje kalupa, da se glina još bolje priljubi. Dok je lula još bila u kalupu, bušile su se rupe čašice i tuljca. Lula se sušila i zatim pekla u vanjskoj peći. Peć se sastojala od udubine u zemlji koja bi se ispunila granjem za loženje. Poviše udubine bi se postavila metalna rešetka na koju bi se stavljale lule te bi se preko svega postavilo kamenje u maniri kamenog humka. Nakon hlađenja lula je bila spremna za uporabu.

Način datiranja lula prema obliku, kao kod turskih lula, nije primjenjiv na zelovske lule. Njihov se osnovni oblik, naime, gotovo uopće nije mijenjao tijekom stoljeća. Zelovske lule mogu se razvrstati u četiri osnovna oblika: lule kuglaste čašice sa zakošenim obodom, lule kuglaste čašice s ravnim obodom, lule s čašicom u obliku ljudske glave te lule s čašicom u obliku cvijeta.

Ukras se dijeli na: geometrijski, rebrasti, vegetabilni i antropomorfni. Redovito se ukrašavao donji dio čašice, dok je gornji dio ostajao neukrašen, radi sustava za zatvaranje. Tuljac se u većini slučajeva ne ukrašava, premda ima i ukrašenih primjeraka. Ukras se izrađivao s pomoću kalupa, ali ima i naknadnih intervencija: urezivanja mrežastog motiva ili cik-cak linija. Lulu zelovskog tipa moguće je datirati isključivo prema načinu ukrašavanja jer se ukras mijenjao kroz vrijeme prateći europske trendove.

Geometrijski ukras je najstariji od svih ukrasa. U prvom redu riječ je o mrežastom ukrasu koji je vjerojatno preuzet od turskih lula iz 17. stoljeća, kakve nalazimo i na sinjskome Gradu. Kod primjeraka turskog tipa mrežasti se motiv većinom stavljao na tuljac, dok se na zelovskom tipu najčešće stavlja na donji dio čašice. U muzejskoj zbirci nalazi se nekoliko primjeraka zelovske lule kod kojih je mrežasti ukras i na čašici i na tuljcu. Postoji nekoliko inačica prikazivanja mrežastog motiva.

Lule takva načina ukrašavanja nazivaju se još i *delašicama* (Sl. 3/str. 179). To su karakteristične lule zelovskog tipa, koje su se zadržale u kontinuitetu, od početaka proizvodnje do zatvaranja obiteljskih obrta. U uporabi je bila velika i mala delašica.

Od drugih geometrijskih motiva prisutan je ukras naizmjenično postavljenih trokuta, koji tvore plastičnu cik-cak vrpцу, zatim ukras usporednih kosih ili ravnih pruga postavljenih okomito ili vodoravno.

Postoje tri inačice rebrastog ukrasa: usporedna rebra duž cijelog tijela čašice i tuljca, rebra na tuljcu ili čašici te rebrasti ukras kombiniran s vegetabilnim ili geometrijskim ukrasom.

Vegetabilni motivi u obliku vitica, cvjetova i dr. prilično su stilizirani i uvelike podsjećaju na ukrase na turskom tipu lule iz 19. stoljeća. U prilog tomu svjedoče i nađene turske lule s lokaliteta Kwartiri – Alkarski dvori u Sinju, koje se datiraju u 19. stoljeće, tj. u razdoblje kada u vojarni boravi austrougarska vojska. Očito je uporaba turskih

lula bila svojevrsna moda među vojnicima, a zelovski majstori vješto su iskoristili trenutak i adaptirali svoj proizvod prema novim trendovima, uz zadržavanje svojega klasičnog izričaja i oblika. Vegetabilni motivi stavljaju se i na čašicu i na tuljac, a česte su i kombinacije s drugim motivima. Način ukrašavanja zelovske lule počeo se koristiti i u Imotskoj krajini, pri izradi lule zvane *zagoždanka* (Tonković 2008: 3). Kontakti između Cetinske i Imotske krajine bili su intenzivni, pa ta sličnost ne čudi.

Zelovski majstori u 19. stoljeću imitiraju i austrougarski tip lule. Na lokalitetu Kvartiri pronađena je lula zelovskog tipa kod koje je kuglasta čašica ukrašena usporednim rebrima, između kojih je točkasti ukras koji sličí granulaciji.¹² Takav primjer ukrašavanja nalazimo i na lulama austrougarskog tipa, nepoznatog majstora, nađenim u Dubrovniku (Milošević-Topić 2011: 313).

Lula s čašicom u obliku brkatog muškarca (Sl. 4/str. 179) predstavlja austrougarskog vojnika. Slične prikaze nalazimo i na lulama tipa *Chiogga* (Bekić 2000: 254) pa je vjerojatno da su i nastale pod talijanskim utjecajem. Postoje dvije inačice takvih lula, s vegetabilnim motivom na tuljcu i bez njega.

Osim lule kod koje je čašica u obliku glave vojnika, postoji i lula kod koje je čašica u obliku glave cara Franje Josipa. Svi tipovi takvih lula datiraju se u 19. stoljeće.

Antropomorfni motiv javlja se i kao dekoracija kuglaste čašice, tj. kao središnji motiv na donjem dijelu čašice, i to u dvjema inačicama: u kombinaciji s mrežastim motivom i u kombinaciji s vegetabilnim motivom.

Na većem broju primjeraka lula zelovskog tipa nalazi se pečat majstora u obliku inicijala: *D, MD, ID, AD, JJ ...* Pečat i godina proizvodnje nalaze se na tuljcu. Najstariji sačuvani kalup je iz godine 1801., majstora Stipana Domazeta (Sl. 5/str. 179).¹³

Zelovljani se nisu zadržali samo na proizvodnji lula nego su izrađivali i drvene *kamiše* (tur. *kamış*, u značenju trska), koji su se stavljali na tuljac. Drvo koje se koristi prilikom izrade prvenstveno je rašeljka, a mogli su se koristiti i javor i lješnjak. Izrađivao se u nekoliko vrsta i dimenzija: veliki, mali, ravni, koljenasti, dvokoljenasti i dr, a često se koristio i izvorni oblik grane. Najčešće su u uporabi bili ravni kamiši, zbog lakšeg održavanja i čišćenja. S pomoću svrdala uklanjala se srčika i tako se dobivao prolaz za dim. Pri izradi koljenastih i dvokoljenastih kamiša drvo bi se termičkom obradom omekšavalo te oblikovalo u kalupima, tzv. *krivačama* (Sl. 6/str. 180). Za izradu kamiša kora bi se u većini slučajeva skidala, premda ima primjeraka kod kojih bi se i ostavljala, u potpunosti ili djelomično. Djelomičnim skidanjem kore znali bi se kreirati lijepi uzorci, a katkad, osobito u kasnijem periodu, znali su se kamiši i bojati.

Razlog što se zelovska lula prodavala po Dalmaciji i Hercegovini, a samo malim dijelom u ostalim dijelovima Hrvatske, leži u činjenici da nije bilo njezine organizirane prodaje. Naime, trgovinom se bave sami proizvođači putujući po *pazarima* i *dernećima*. To ih ograničava u trgovini, ali i u proizvodnji. No, da su i u ograničenim uvjetima

12 Vlasništvo Viteškog alkarskog društva (MCK-POH-64).

13 Danas se kalup nalazi u vlasništvu Ivana Delaša iz Zelova, koji je obnovio proizvodnju tog tradicijskog obrta.

uspijevale pronaći put do kupaca svjedoče i narodni napjevi iz Cetinske krajine o selu Zelovu koji su vezani baš uz proizvodnju lula i kamiša:

Moja mala u Zelovu živi, lulu puši i kamiše krivi. (narodna)

Mala moja sa Zelova Đula, ćaća joj je ministar od lula. (narodna)

Lule su se na magarcima prenosile do glavnoga sinjskog trga, *Pijace*, gdje je postojalo i mjesto rezervirano za trgovce lulama iz Zelova.¹⁴ U Sinju je bila poznata i pjesma stanovitog Duje Manzana iz 1878. godine:

Masovčića di je kula,

Ondje viču: evo lula (Dalbello 1996: 63).

Da se o tim obiteljskim obrtima čulo nadaleko, svjedoči i činjenica da su njemački vojnici u Drugome svjetskom ratu došli u Zelovo i tražili ondje *tvornice* lula, u nakani da strojeve iz tvornica prilagode za vojne potrebe.¹⁵

U skladu s trendovima na Zapadu gdje se od pušenja lula prešlo na pušenje cigareta, sredinom 20. stoljeća, i na Istoku je došlo do promjene, tako da je zadnji lular u Istanbulu vrata svoje radionice zatvorio 1929. godine (Robinson 1985: 152). Tom prilikom Zelovljani su se našli u nezavidnoj poziciji s obzirom da im je proizvodnja glinenih lula bila okosnica života. No, ubrzo su Zelovljani doskočili i toj pojavi te su se vješto prilagodili novonastaloj situaciji. Počeli su izrađivati drvene cigaretnike (*cigaršpici, cigale*).

Izrada cigaršpica u Zelovu je bila masovna i pretvarala se u prava društvena okupljališta. Gotovo da nije bilo kuće koja se nije bavila njihovom izradom, tzv. *diljanjem*. Pošto zarada na cigaretnicima nije bila velika, moralo se pribjeći proizvodnji veće količine. Bio je to mukotrpan i naporan posao, ne toliko zbog težine posla, koliko zbog činjenice da se radilo većinom noću, nakon obavljenih dnevnih poslova. U tu su djelatnost bili uključeni gotovo svi seljani, od djece do staraca. Da bi se izdržalo raditi u tako teškim uvjetima, vrijeme se kratilo uglavnom pjesmom, a znale su se tada dogoditi i ljubavi. Najbolje drvo za izradu bilo je drvo rašeljke i lješnjaka, a alat kojim se drvo obrađivalo bili su nožići, stakalca te *prvo* i *zadnje* svrdlo (Sl. 7/str. 179). *Prvim svrdlom* se bušila početna rupa, dok se nastavak vađenja srčike činio *zadnjim svrdlom* koje je bilo nešto šire. Nožićima i stakalcima obrađivala se vanjska strana drva. Kora drveta se nikada nije skidala.

Proizvodnja i prodaja cigaršpica možda je najzanimljivija u organizacijskom smislu. Naime, obitelji prezimena Domazet, Delaš i Jukić bile su isključivo proizvođači, dok su se obitelji prezimenom Gabrić bavile njihovom prodajom i preprodajom. Selo je na taj način funkcioniralo prema načelima male zadruge. Svoje proizvode Zelovljani su plasirali po cijeloj Hrvatskoj, ali i izvan njezinih granica, do Ljubljane, Sarajeva, Beograda i Trsta.

14 Zelovljani prodaju glinene lule ispred kuće Masovčić, nasuprot ulazu u Crkvu Čudotvorne Gospe Sinjske.

15 Tako pripovijedaju živući ljudi koji su svjedočili događaju.

ZAKLJUČAK

Kako je već navedeno zelovska lula spada u jednu od četiri inačice lule istočnog tipa. Usko je povezana s turskom lulom kopiranjem koje i počinje njezina proizvodnja od strane novopridošlog stanovništva iz Bosne i Hercegovine, tada u sklopu Osmanskog Carstva, koje migracijom stiže u selo Zelovo. Zelovski lulari prate europske trendove u proizvodnji lula, koje upoznaju prodajući svoj proizvod po sajmovima te u skladu s njima adaptiraju svoj proizvod u vidu ukrasa. Na taj je način njihov proizvod uvijek aktualan, a cijenom dostupan široj masi. Tipologija zelovskih lula upravo i počiva na ukrasu s obzirom da je osnovni oblik u načelu isti. Prema ukrasu je zelovsku lulu jedino moguće i datirati. Ovaj tekst kani otvoriti vrata daljnjem proučavanju toga hrvatskog, autohtonog, proizvoda, ponajprije početka njegove proizvodnje i razvoja, ali i putovima prodaje i opstanka na bogatom lularskom tržištu.

LITERATURA

- Bekić, Luka. 2000. „Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske“. *VAMZ XXXII-XXXIII*: 249-279.
- Bekić, Luka. 2001. „Clay pipes made in Zelovo, Croatia“. *Society for Clay Pipe Research Newsletter* 57, Worcester: 44-49.
- Brusić, Zdenko. 1987. „Dio tereta s lađe iz 17. stoljeća potonule kod otoka Bisaga u Kornatskom arhipelagu“. *Prilpu* 26: 473-490.
- Dalbello, Lujko. 1996. *Sinj u sjećanju od 1910. do 1918*. Sinj: Ogranak Matice Hrvatske, Sinj.
- Gusar, Karla. 2008. „Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 25: 135-153.
- Gusar, Karla. 2009. „Podmorski nalazi keramičkog lula iz Splita i Dubrovnika“. U *Jurišićev zbornik*. Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, str. 213-222.
- Jurin-Starčević, Kornelija. 2006. „Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. st.“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 38: 113-154.
- Librenjak, Anita, Čerina, Dubravka, Župić, Branimir. 2005. „Lokalitet: Sinj – tvrđava Grad“. *HAG* 1/2004: 393-396.
- Librenjak, Anita, Čerina, Dubravka. 2007. „Lokalitet: Sinj – tvrđava Grad“. *HAG* 2/2006: 432-433.
- Librenjak, Anita. 2008. „Lokalitet: Sinj – Kwartiri – Alkarski dvori“, *HAG* 4/2007: 484-488.
- Librenjak, Anita. 2008. „Zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu Kwartiri – Alkarski dvori u Sinju“. *Cetinska vrila* 16/31, Sinj 2008: 23-27.
- Librenjak, Anita, Brković, Daria, Čerina, Dubravka. 2009. „Lokalitet: Sinj – tvrđava Grad“. *HAG* 5/2008: 585-587.
- Librenjak, Anita, Čerina, Dubravka. 2010. „Lokalitet: Sinj – tvrđava Grad“. *HAG* 6/2009: 619-621.

- Milošević, Branka. Topić, Nikolina. 2011. „Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku“. *Starohrvatska prosvjeta* 3/38: 297-328.
- Robinson, Rebecca. 1985. „Tobacco pipes of Corinth and Athenian Agora“. *Hesperia* 54/2: 149-203.
- Sokolović, Osman, Asaf. 1943. *Prilike u Bosni podkraj XVII. stoljeća*. Sarajevo: Bosanska pošta.
- Soldo, Josip. 1989. „Etničke promjene i migracija stanovništva u Sinjskoj krajini krajem 17. i početkom 18. stoljeća“. *Zbornik cetinske krajine* 4: 81-143.
- Tabak, Angela. Petričević, Danijela. Alduk, Ivan. 2010. „Utvrda Nutjak“. U *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, str. 425-439.
- Tonković, Snježana. 2008. *Duhanska zbirka Zavičajnog muzeja u Imotskom 1*. Omiš: Zavičajni muzej Imotski.
- Vrgoč, Martin. 2009. *Pregled povijesti grada Sinja*. Sinj: Ogranak Matice Hrvatske, Sinj.
- Zejnlihodžić, Elvin. 2012. „Lule iz novovjekovne zbirke Arheološkog muzeja Istre“. *Histria archaeologica* 43: 163-191.